

ԱՂՈՒԱՆՔ

Աղուանքի նուիրումը Հ. Ալիշանի այս անտիպ տեղագրութիւնը կը հրատարակենք «Քաղաքային» մէջ, խորհելով թէ կրնայ հետաքրքրել տեղագրութեամբ ըզրադող գիտնականները. միաժամանակ գոհումակութիւն ալ կ'ընծայուի այն Մեծարգոյ Բանասէրներուն, որոնք փափաք յայտնած են ծանօթանալ Մեծանուն Տեղագրողին այս երկին, յուսալով գտնել անոր մէջ նորութիւններ :

Կը հրատարակուի, ինչպէս որ Հեղինակը ձգած է մեզի: Աւելցուցած է ամբողջին սակաւաթիւ ծանօթութիւններ ալ՝ միշտ գրաբար, եւ ասոնք նշանակուած են ծանօթութեանց շարքին այրութեան գրեթով: Ուսումնասիրութեան ընթացքին օգտագործուած աղբիւրները սովորաբար յիշատակուած են պարզ հեղինակներուն կոչումով. այդ աղբիւրները նշողով ծանօթութիւնները պատրաստուած են հրատարակողներու կողմէ ու նշանակուած են թիւերով:

Երբորդ ազդեալ աշխարհ անուանի ի քաղաքական հրահանգս, հիւսիսական արեւմտից Ասիոյ, յետ Հայոց եւ Վրաց, ԱՂՈՒԱՆՔ, եւ անծանօթք առ ի բազմաց մնացին եւ մնան ըստ քաղաքական անցից եւ վարուց իւրեանց, մերոյս միայնոյ ազին՝ որպէս մերձաւորք՝ ծանօթք եւ յայտնիք դուրով ի սկզբունքէ, որպէս թէ ոչ այլ ուրեք քան թէ ի դիւանս հայկական դպրութեանցս դտանել զուստն եւ զորպէսն ազդիս. վասն որոյ եւ ոչ մերադնեայցս միայն՝ այլ եւ բանասէր աշխարհի կարծեմք հաճոյական հարկանել սպաս, տալով որչափ ի մեզս է տեղեկութիւն զընդ աշխարհէն Աղուանից, զանցից անցից ազդին, զլեզուէ եւ զկրօնից հանդերձ համառօտ տեղագրաւս, յորում եւ մեք ոչ ունիմք յոլովս նորս ինչ ծանուցանել նոցա, քան թէ ի նորոցս օժանդակել:

Եւ նախ դասման աշխարհին յուզելով՝ ոչինչ ստուգութեամբ ի նախնեաց աշխարհադրաց Յունաց եւ Հոռոմոց դտանեմք ասացեալ զԱղուանից, այլ ըստ կարծս նոցա՝ որում եւ արդիքս հաւանեալ են, աշխարհս այս տարածեալ ձգէր յարեւելեան սահմանս Հայոց, յայսինքն է ի դետոյն Կուրայ մինչեւ ի Կասպիականն ծով ընդ արեւելս, եւ ի հիւսիսոյ՝ ի Վրաց եւ ի Սարմատական մարդից՝ կամ ի պահակէն ձորայ, մինչեւ ցնոյն Կասպիականն ընդ հարաւ, ցրերան Կուր - Երասխայ, որ է ըստ աշխարհակայն վարչութեանց՝ Համօրէն մեծ՝ Կուսակալութիւնն Կասպից Ռուսաց, կամ չորեքին

նահանգըն՝ Շաքին, Շիրուան, Քուպա եւ Պաքու, Թերեւս եւ այլ ինչ մասն Տաղստանի ի Հիւսիսոյ կողմանէ։ Եթէ տարածեցան ցայս ոլորտս ձեռք Աղուանից, ոչ է դիւրին ցուցանել, այլ դիւրագոյն եւ աներկայ ասել՝ Թէ դուն եւ հաղիւ երբեք, եւ մանաւանդ որ յայնկոյս Կովկասայ երկիրն (Քուպա) Սարմատական ազանց եւ բուն Կովկասայնոց սեփական է եւ ոչ Թորգոմականաց, յորոց եւ Աղուանք, որպէս ստորեւը ցուցցի, Թէպէտ եւ սահմանակցութեամբն խառնուրդը ի բարս եւ ի խօսս լեալ նոցին, որպէս եւ ընդ Հայոցս՝ դրեալ Թէ միշտ։

Գանդի բնիկ աշխարհ Աղուանից ըստ հաւաստարանութեան մեծիս մերոյ վիպադրի եւ աշխարհագրի՝ մեծ դաշտավայրն Կուրայ է՝ ի լեռանց Հայոց (Պուգարայ եւ Արցախոյ) ցկովկաս լերինս, եւ սեփականագոյն եւս՝ ձախակողմն Կուրայ. քանզի առաջին խանձարուրք նոցա եղեն ի կողմանս Արցախոյ եւ Պատիոյ, որք ի Թուոյ 15 աշխարհացն Հայոց, այլ բնական տուն եւ տեղի հարստութեան նոցա՝ յարեւելս սոցին աշխարհաց՝ զԿուր անընդհատունելով՝ ընդ Հայք յարեւելս եւ ընդ Աղուանս յարեւմուտս. որոց ըստ արեւելից սահման՝ Կովկաս՝ որպէս ասացաք վերագոյն. իսկ ի Հիւսիսոյ եւ հարաւոյ՝ ոչ ինչ ստոյգ ըստ այլոց աշխարհագրաց, նաեւ ըստ Պորենացւոյն ըստ հասարակաց տեսութեան եւ ընթերցման որ զոյգ նախնեաց Յունաց՝ ցծով Կասպից ձգէ դսահմանն ըստ արեւելս հարաւոյ, այլ Թուարկութիւն դաւառաց աշխարհին եւ յայտնապէս վիպութիւնն, «Բայց մեզ զբուն աշխարհն Աղուանից, որ ընդ մէջն է մեծի դետոյս Կուրայ եւ Կովկաս լերին»։ սա ըստ իմս օրինակի ցուցանէ զհիւսիսային սահմանն լինել ի լախութեան կողմանց Տփլիսայ, յայնքն ի սպառուած յեւտուր դաւառի եւ Թիւրաւ, կամ Թէ վերագոյն եւ լաւ եւս մերձ ի ջրաթինս Ալազան գետոյ ի Վրաց. իսկ ըզհարաւային սահմանն դրեալ Թէ հաւասար լարաթինն նահանգաց Շաքեայ եւ Շիրուանայ. որպէսզի երից այժմու նահանգաց՝ Սղնդալ (որ է մասն Կախեթու), Պելոքտնայ եւ Շաքեայ՝ միայն լինել ըստ իս բուն Աղուանս, զոր եւ ի դիւրս յայս կամիմ տեղագրել. իսկ որ յարեւմտից կուսէ յետ Դ. դարու՝ Աղուանս կոչի ի մերոցս պատմչաց հատուած է ի բուն ի Հայոց երկրէն եւ որ յարեւելս՝ մասն Կովկասայ (Քուպա), եւ որ ընդ հարաւ այլ աշխարհ, Շիրուանն յորում ի հնումն էին աղդք եւ աղղադաւառք՝ հանդոյն Աղուանից մերձաւորք Հայոց, բաղում ինչ ըստ վարչութեան եւ մասն ըստ խնամութեան, վասն որոյ եւ զայնոսիկ իբրեւ առանձնակ մարդս հայկական ունիմք տեղագրել։

Աշխարհս Աղուանից ըստ հաւանեալ սահմանացս, երկիր հարթածաւալ եւ դաշտային է, բայց ի յարեւելեան եզերացն. եւ յերիս դետառովիտս լայնս հատեալ ի Հիւսիսոյ ընդ հարաւ, յորոց արեւմտեանն է ինքն մեծ դետն Կուր, որ եւ սահման աշխարհին, արեւելեանն Ալազան դետ ոչ փոքր, այլ եւ հզօրագոյն յօժանդակս Կուրայ. միջինն Իօս կամ Իօս, որ եւ Փոքր Ալազան, սուղ ինչ նուաղ քան զմիւսն գոլով եւ անկանի ի նոյն, դրեալ Թէ ոչ աւելի քան զտասն մղոն յելից հարաւոյ բերանոյ Գանձակայ գետոյն ի Կուր. կէնուաղագոյն եւս ստորեւ՝ զուգեալ Ալազանք Թափին ի Կուր, յելից Սա-

ա՝ ՊՈՐԵՆԱՅԻ, Աշխարհագրութիւն. Աղուանք յելից կալով Վրաց, առ երի Սարմատիոյ, առ Կաւկասաւ մինչեւ ցկազրից ծովն եւ ցՀայոց սահմանն առ Կուր գետովք։

2. Աշխարհացոյց Մովսիսի կորիմացոյ. հրտ. Հ. Արսէն Սիւքրի, Վենետիկ, 1881, էջ 20, (սակէ վերջ պարզ Սիւքրի)։

նաւթի հանդէպ էլտարովայ լերին, եւ յարեւմտից Գալէ-տէրէ լեռանց՝ որք ընդ մէջ Իօռայ եւ Ալաղանայ: Իայց նահանգն Շաքէոյ եւ Պերդանայ՝ եւ վերին կողմն հովտին Ալաղանոյ այլ կերպարանս ընծայեն լեռամբք եւ յորդաջուր գետակօք, որք հովտոս բարեբերս դործեն, այլ եւ պուրակս մայրեւորս:

Յայտոցիկ կողմանց կերպարանս եւ ի հայկականն Աղուանս, այսինքն յՈւտի եւ յԱրցախ ձգին բանք պատմչին Աղուանից յի դարու, յորժամ ոչ եւս իշխէին կողմանց Սղնադայ եւ ոչ բոլորն Շաքէոյ: Քարեմվայիւղէ եւ ցանկալի է աշխարհն Աղուանից ամենագիւտ շահիւք ի բարձրաբերձ կոճակացն կաւկասու, եւ դետ մեծ Կուր հեղասաւ զնացիւք բերելով յինքեան ձկունս եմծամեծս եւ մանունս ճեմելով դայ անցանէ անկանի ի ծովն Կազրից: Եւ որ շուրջ զնովաւ եւն դաշտք դտանին ի նոսա հաց եւ դին շատ, նաւթ եւ աղ, ապրիշում եւ բամբակ անբաւ, ձիթենի: Եւ հատանի ի լեռանց ոսկի, պղինձ, երկաթ, զեղնախունէ: Եւ որ ինչ վայրենիք, առիւծ, խնձ, յովաղ, ցիւռ. ի թռչնոց հոլովք, ածուիք եւ բաղէք եւ նմանք նոցին: Եւ մայրաքաղաք ունին զմեծն Պարտաւ՝: Զպատուական մետաղացո՞ղ բովս ի լերինս՝ ոչ ի կովկասայինս՝ այլ ի հայկականս է կարծել, յՈւտի եւ յԱրցախ, զորոց ճառեալս է մեր. նաւթն ոչ միայն վերոյիշեալք՝ այլ թերեւս եւ որ ի Շիրուան եւ ի Պաքու անսպառ հրախառն աղբերքն: Նոցին կողմանց ի դէպ դան եւ մերոյս աշխարհաբերի բանք, ունել Աղուանից զդաշտս արգաւանդս դետս բաւելումս եւ եղեղունս հօրոյն⁵. յիշէ եւ Վախուշտ⁶ զպուրակս եղեղանց ափանց Իօռայ եւ զՅոյլս հօտոց, յորս փասիան առատ եւ ցեծ, եւ երէոց դտելոց ի նոսին, յոր սակս եւ յետին իշխեցողք կողմանցն թալաւորք Վրաց, որսաբանս կարգեալ էին զվայրօքն, մանաւանդ վայրի ալծեմանց եւ վարպուց. դտանին անդ եւ արջ եւ դայլ, շնապայլ, բորեան ճամկաւոր. առատ են եւ միշտաք, մարախ եւ ճպիղն մեծամեծք: Յափունս Իօռայ աճեն առատապէս վայրի ծներեկք, որպէս զխոտ դաշտի:

Ըստ այժմուս քաղաքական վարչութեան միութեաց, աշխարհն Աղուանից՝ տրոհեալ է յերիս կամ ի չորս նահանգս. քանզի արեւմտակողմն. որ ընդ մէջ Կուրայ եւ Իօռայ, ի սահմանադիտոյ անտի Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, ի Հունարակերտէ մինչեւ անդր. ի վայր քան զխառնուրդս Ալաղանայ, յԵղիսաւրէթուպոլեայ կուսակալութեան համարի է ըստ մասունս երկից դաւառաց նորին Պաղպախայ, Շամշատիլայ եւ Գանձակայ: Յեւից նորս դրեա թէ բոլոր միջնադետն Իօռայ եւ Ալաղանայ ի հարաւոյ թիւլաւայ՝ Սղնաղ նահանգն է, յերիս բաժանեալ դաւառս, յՈւրանամիսար ի հիւսիսի, Շիրաք ի հարաւ, եւ Սղնաղ յարեւելս: Յեւից Սղնաղայ կամ Ալաղան դետոյ մինչեւ ի Կովկաս ընդ արեւելս, եւ ի հարաւոյ թիւլաւայ մինչեւ յեկրիշայ գետ՝ ՊելՈՒԳԱՆ նահանգն է, յերիս եւ սորս տրոհեալ դաւառս ի Զարոյ-Պերդան, էնիսէլի եւ էլիսութէ: Երկիրն ընդ մէջ դետոյդ եւ Կէօքչայի ի հարաւոյ, եւ ընդ մէջ Կուրայ եւ Կովկասու՝ ՇԱՔԻ նահանգն է, ի չորս բաժանեալ դաւառս, Նուխի, Պալմաղ եւ Քապալ ընդ արեւելս եւ Արէշ ընդ արեւմուտս առ Կուրաւ: Ըստ այսոցիկ տրոհմանց եւ մեք կարգեցողք յետոյ դտեղադրերս:

Յառաջ քան զմիւսացն աշխարհակալութիւն՝ յիշխանութեան Վրաց՝

5. Մովսիսի Կաղանկատացոյ Պատմութիւն Աղուամից Աշխարհի, հրատ. Միւրտիէ էմբն, Մոսկու, 1880, էջ 7, (սակէ վերջ Կէլի):

6. Մովսիսի Կաղանկատացոյ Մատենագրութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 606, (սակէ վերջ Խորեանցի):

6. Wakhoucht, էջ 280-201:

արևմտեան մասն աշխարհին սեփական համարէր բուն Վրաց աշխարհի, որ է Բարթի. Սղնազ՝ հարաւային մասն էր ԿԱՍԻԹ աշխարհի եւ թաղաւորութեան, որոյ արևմտեան մասն առ Կուրով՝ Կախէթ կոչուր. իսկ Պելոզան՝ մասն եւ այն համարէր եւ մարդ Կախէթու. եւ երկոցուն եւս հարաւաւորմանը Հերէթ կոչէին Երեսմն, սահմանքն Գարայայ որ եւ Կարէճին Միա ըստ Վրաց: Իսկ Շաքի՝ Շրուանայ եւ Գարապաղու տէրանց միճակ եւ նահանգ էր եւ անդըստին ընդ օտարաց ձեռամբ նուաճեալ՝ ի նահանջելոյ անտի Աղուանից ըստ Կուր ալսր ի Հայոց բաժին: Այլ ի հարստութեան ազգին Աղուանից՝ բաժանեալ էր աշխարհս յաղլազաւառս մեծամեծս, որպէս նշանակէ սակաւուք Հին աշխարհազիրս մեր եւ զոյցն ինչ Դեւոնդ պատմիչ: Իսկ արտաքինքն եւ Հին հեղինակք՝ զետս եւ քաղաքս ոչ սակաւս յիշեն անծանօթս՝ այլ դաւառս ոչ:

Արդ ըստ մերոցս հաւատարմութեան են դաւառք Աղուանից, ա. ճնախ առ Վրօք Էնիւի կամ Սենի դաւառ առ Աղուան զետով՝ որ ի զէպ զայ կողմանց Սղնազ դաւառի, զՈւքանմթար համարելով ըստ աշխարհազիրի յայնմամ ի Վրաց լինել բաժնի. Բ. Քամբէճան առ Կուրաւ՝ որ է կողմն Շիրախայ, ցարդ կոչեալ Քամբէճովանի, յորոյ մտից կուտէ յիշին, Գ. վայրքն առ նապատ հանդերձ Կուղրաթ զեօղաքաղաքիւ՝ յելից անապատին ըստ հարաւ կոյս Դ. Գրւաւ քաղաք առ Աղուան զետով, որ ի զէպ զայ հարաւաւորման ենիսուի, Ե. Բիբի դաւառ առ Կովկասաւ, որ թուի Նուխի դաւառ. Զ. Հողմաղ կամ Սողմաղ եւ Է. Էօն (Էօսոս զրեալ) յեղերս Իօնայ թուի մերձ ի խառնուրդան յԱրալան. Բ. Շաքէ, զոր անուն կրէ ցարդ նահանգն, եւ Բ. Դեզառու կամ Դէզառուէզ եւ Դեզառու ըստ Դեւոնդեայ⁷, որք թուին ի Սղնազ. աշխարհազիրս իմ զՇաքէ յելից Բիխայ ցուցանէ եւ մերձ նմին զԴէզառու առ համանուն զետով եւ Սանի զետով, զորոց ասէ. «Այս ամենայն հոսին ի Կովկասայ եւ խառնեալ ի յԱղուան զետ անկանին ի Կուր զետ»⁸: Դեզառու թուի Եկրի-չայ, իսկ Սանի՝ թերեւս Էյժիկեան՝ թէպէտ առ ոչ յԱրալան այլ ինքնին ի Կուր անկանին: Ի բաղում օրինակս աշխարհազրութեան մերոյ յետ Շաքէոյ զնի Ոստան, զոր եւ ոմանք որպէս ինձ թուի ճահայէս՝ զոյք նմին համարին, որպէս թէ Շաքէ-Ոստան, եւ այլք ընդ յաջորդ դաւառին յարեն, որ է Ժ. Մարծպան կամ Մամպանան, զրելով Ոստան ի Մարծպան, որ թուի ինձ ի Պելոզան լինել ըստ ոմանց օրինակաց: Ժա. Բաղա, եւ Ժբ. Հարանք կամ Համբանք կամ Համբառ, որ եւ Հարանդ ըստ Դեւոնդեայ⁹, որք թուին ի հարաւ կոյս Պելոզանայ կամ Արէջ դաւառի¹⁰: Ժգ. Դաշտ ի Բարասական, որ է երէցն Գարայայ: Ժդ. «Յելից կուտէ (Շաքէոյ եւ Դեզառուի) Բալալալ քաղաք (դաւառ) Աղուանից մերձ ի Կաւկաս, ընդ որոյ մէջն զետն Սէրօջ՝ զէպ ի հարաւոյ ըստ Փոքր («») Հայոց»¹¹. զետս այս թուի Դուրեան կամ մի յօժան-զակաց նորա իսկ Բալալալիդ է Կապառակ դաւառ, որպէս եւ ուղղապէս կոչէ Աղուանիցն պատմիչ¹²:

Արտաքոյ Ժդ.ից դաւառացի, զորոց աշխարհազիրս մեր ոչ համարի զթիւ, ասէ եւ այլ դաւառս 20 կամ 24 հանեալ Աղուանից ի Հայոց, եւ թուէ

7. Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Գ. տիպ., Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 132, (ասէի վերջ Դեւոնդ):

8. Սիւքի, էջ 29:

9. Ղեւոնդ, էջ 132:

10. Սիւքի, էջ 29:

11. Անդ:

12. Կղկտ. էջ 244, որ Կապաղակ է:

կան²⁰, զոր զաղափարեալ թուի եւ մերս Աղուանից պատմիչ²¹: Բազումք եւս զԱղուանս եւ զԱլանս մի ազգ համարին, զանջատեալսն եւ լեւաբք Կովկասայ եւ Վրաց ազգաւ, եւ լիզուաւ եւ բարուք, որոց հաւանեալ կարծի եւ Վարդան աշխարհապիլը²², որ ասէ. «Ալանք, Շրուան եւ Շաքի ասեն». եւ որք ոչ յանուանէ Ալանս ասեն, սակայն խոստովանին ի սկիւթական ազանց սեռ եւ տոհմ: Սոցայս կարծիք չեն հեռի ի ստուգութենէ, քանզի ամենայն հաւանութեան է թէ որդէս սահմանօքն մերձակիցք եւ յառ եւ տուրս զործակիցք, եւ բազում անգամ դաշնադիրք, ոչ սակաւ եւ խառնուրդ ընկալեալ ի նոցուն՝ ի բարս եւ ի բանս այլ եւ յարեւն ի կովկասայնոց անտի եւ սկիւթական աս- զանց: Այլ ընդիկ ազգ եւ սեռ Աղուանից, ի մերոցս եւ ի Վրաց պատմչաց ան- երկբայ ճանաչի ի Թորոյմայ լինել եւ ի Հայկազանց նախնեաց:

Երկոցուն յերբայց Հայկայ ասեն նախ ժառանգեալ գերիկիւս, զորմէ բանս է Հերոսի եւ Մովսիսայ. Հերոս, որ եւ Հեր, ունէր զհօտախակոյրմն ի Թելուայ մինչեւ ի խառնուրդս Իօտայ, եւ յիւր անուն կոչէր Հերեթ. իսկ Մովսիսան կամ Մովկան, զհարաւակոյրմն, ի բերանոյ Իօտայ եւ Ալազանայ, ցերեարայ կցածն կամ թէ եւ անդր եւս մինչեւ ի ծովն Կասպից, եւ կոչէր գերիկին Մովկանս կամ Մովկանէթ ըստ Վրաց. յորոյ անուն համարին ոմանք եւ զՄուզանն անապատ. յարեւելից կուսէ ունելով սորա սահմանակից դրա- ժին Լեկոսի, միւսոյ որդւոյ Թորոյմայ, այն է Լեւայ երկիրն, այժմեանս Տաղստան, եւ անդր քան զայն սահմանք Սկիւթական ազանց: Իսկ յարեւմտից Աղուանից, սեռք անդրանիւսին Հայկայ աճեցեալք եւ բարդաւածեալք յԱյ- բարատ՝ ձգեալ ծաւալէին նախ ընդ հիւսիս եւ ընդ արեւելս. եւ հասեալք յայնմ կողմանէ ի Գուգարս ի սահմանս բաժնի որդւոյ Քարթլոսի նախահօր Վրաց, ձգէին եւ յայս կոյս ի Կրի կողմն: Գեղամ հինգերորդ ի Հայկայ, իրեւ ի՛ն. զարուք, յառաջ քան զՓրիշին թուականութիւն, զորդի իւր զՍիսակ կար- դէր ժառանգեալով աշխարհին Սիւնեաց եւ որ յայն յարակից՝ Արցախոյ եւ Ուտիոյ, ի սահմանակցութենէ Վրաց մինչեւ յերասիս դեւտ. զոր վայր լցին ծնունդէ նորա, եւ յաւելի անուն նորա զոր ձայնէին նմա Աղու, վասն աղուա- կան եւ նազլի բարուցն, կոչեցան եւ սերունդքն ԱՂՈՒԱՆԻՔ. որք լցեալ զմէջն Սիւնեաց եւ Կուր դեւտոյ, անցին եւ յայն կողմն եւ կալան գերիկի Մովսիսա- նայ եւ Հերայ, եւ ընդ նոսին խառնեալ եւ ընտելացեալ սկսան օտարանալ ի Հայկազանցն եղբայր իւրեանց, մանաւանդ զի սքալ զառաջին խանձարուրս Աղուանից՝ ընդ ընդիկ նահանգս աշխարհին իւրեանց զրեցին եւ սահման դուրս գետ, որով սեփական Աղուանից տուն եղեւ ձախակոյրմն դեւտոյն Հերեթն եւ Մովկանէթ: Այս աւադիկ պատճառ ծագման եւ անուան ազգիդ, զոր եւ հինքն օտարք նոյնպէս կոչեցին՝ Ἀλβανία Albania զաշխարհն եւ՝ Ἀλβανοί, Albani զազգն. զնոյն անուն է գտանել եւ յարարիկ մատենադիրս ոմանս Ժ. զարու Աւիլան Ալլա կամ Էլապիան Ալլա, թէպէտ եւ առ արտաքինն նախնիս հաղիւ զարս երկուս լին անուն Աղուանից, եւ յետոյ առ աշխարհադիրս մի- այն հին յիշատակքն. իսկ առ մերսն ցԺԳ. դար, եւ ապա նուագեալ՝ այլովք անուամբք կոչի, զոր զինիդ ասասցուք:

20. «S. Hippolyty Ep. et mrt. Opera», curante Jo. Alberto Fabricio. Hamburgi, 1716, էջ 50. Sectio II.

21. Կղկտ. էջ 4:

22. Հմմտ. Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, բնն. հրտ. Հայկ Պէրպէրեանի, Փարիզ, 1960, էջ 10:

կլբան կոչելով *الرجل* , կամ ընդ Բան *رجان* , եւս եւ Առանիէ *ارائى* , եւ սերունդը Առանայ արքայաշուքը Առան-Շահիկը կոչին ի պատմէն, թաղ կապեալը ի վերայ տանն Աղուանից ցԶ. դար, զառաջինն յայն կողմն եւ ապա յայս եւս կողմն Կուրայ, ի բաժնի Հայոց :

Ի սերնդոց Առանայ առաջին յիշի Որովս ըստ Յունաց եւ Լատինաց, որ թուի ըստ մեկ Վարազ, անուն յաճախեալ առ Աղուանս, կեցեալ առ Տիգրաւ-նաւ միջնով եւ նիզակակից նմին. ընդդէմ որոյ խաղաղեալ Պոմպէի, Վարազ ի ձեռն եղբոր իւրոյ Կոսիտայ (°) խմբէր վեց բիւրս հետեալաց եւ աւելի քան զերկուս բիւրս հեծելոց եւ մարտ տայր, այլ երկիցս պարտեալ եւ եղբորն անկեալ ի մարտին, խոնարհէր ի հաշտութիւն: Այս առաջին զալուստ եղև օտարաց յԱղուանս, եւ ցտիկ ստոյգ եւ անստոյգ աւանդութիւն Յունաց եւ Հռոմէմոց զաղդէս: Ի զրդեւլ անդրէն մերոյս Արտաւազդայ ընդդէմ Հռոմ-մայեցւոց, նիզակակից եղևն նմա եւ Աղուանք. Զոպեռէս (°) թագաւոր նոցա հարաւ ընդ Կանիդիոսի տեղակալին Անտոնիոսի, եւ զիջաւ ի հաշտութիւն: Յեկս կոյս Ա. դարուն ի խաղալ Արտաշիսի Ա. ի ի վերայ Երուանդայ՝ միաբա-նեցան ընդ նմա Աղուանք ընդդէմ բռնաւորին, եւ կային նմա հաւատարիմ. առ որով եկեալ Տրայանոս կայսեր ի վերայ Պարթեւաց յամին 115 ընդ հաւ-կաւ կացուցանէր եւ զՎարազման թագաւոր Աղուանից, զոր Փարսմանն կո-չեն Լատինք²⁸: Յետ սորա ցլար մի եւ աւելի ոչ յիշին թագաւորք եւ դէպք Աղուանից, բայց ի յառնել Սասանեանց եւ ի հակառակել Հայոց սոքա հան-դերձ Աղուանօք ընդդէմ կային յաւուրս Խոսրովայ. այլ ի դաւաճանել նորին եւ Պարսից բռնանալն յարէին ի սորա Աղուանք. քանզի եւ արքայն նոցա Ուռնայր ունէր կին զբոյր Շապհոյ թագաւորի նոցա. եւ էր ծերացեալ յա-ւուրս Տրդատայ թագաւորութեանն եւ լուսաւորութեան Հայոց. զոր լուեալ նորա եկն ի Հայս եւ մկրտեցաւ ի սրբոյ Լուսաւորչէն, եւ համօրէն Աղուանք դարձան ի Քրիստոս: Սորա յաջորդ թուի Վաչագան քաջ. եւ առ սովաւ երեւի խաղալ Տրդատայ յԱղուանս ընդդէմ հիւսիսայնոց, եւ ի Գարդարացւոց դաշ-տին հարկանել զնոսա: ԶՎաչագան յաջորդեաց Վաչ. առ որով առաքուծն Ս. Գրիգորիսի յառաջնորդութիւն եկեղեցւոյն Աղուանից եւ նահատակութիւն նորին ի Մազդթեաց, սոցա զիմուծն յաշխարհ զբացեացս իւրեանց. եւ շիթթք յետ մահուանն Տրդատայ. եւ Սանատրիոյ թագաւորել ի Փայտակարանի եւ միաբանել ընդ իւր եւ զԱղուանս եւ քսիկել ի Հայոց եւ ի Պարսս տալ ձեռն: Յետ սակաւուց միւսանգամ յարձակեալ հիւսիսայնոց կայսրն զերկրէն Աղուանից դամս չորս յաւուրս Տիրանայ Բ., որ օգնութեամբ Պարսից թափեաց զնոսա ի հինէն: Բայց ի հակառակել զարձեալ Հայոց եւ Պարսից, սոցա զօրաւիզն եղևն Աղուանք, եւ զառաջինն առ Արշակաւ ձեռն արկին ի վերայ աջարդ-մանն Կուրայ. այլ քաջակորովն Մուշեղ նհանջեաց զնոսին ընդ դեռն. եւ զինի դարձեալ առ Պապաւ արքայիւ ի մեծի ճակատամարտին Զիրաւայ, Ուռնայր թագաւոր նոցա նիզակակից զոյով Պարսից ձաղեալ ի քաջէ Մամիկոննէն եւ խոց առեալ զառնայր ի փախուստ: Յետ Բ. Ուռնայրի կացին մի ըստ միովն թագաւորք Յօջպան կամ Վաչագան միւս, Միրհաւան, Սատոյ, Ասան, Արաւ-վաղէն կամ Երամավաղէն. առ որով սուրբ Մեսրոպ քարոզեաց յԱղուանս, եւ արար զիւր լեզուի նոցա: Զայսու ժամանակաւ բարձաւ թագաւորութիւն Հա-յոց, եւ Աղուանից պատեհ առեալ հաստատեցին զոսա իւրեանց յայս կողմն Կրի, յԱւար եւ յԱրցախ, եղեալ ի Պարտաւ զթագաւորական եւ զբահանայա-

տաց եւ դմերոյս Գրիգորիսի առաքելանման հալածողութիւն եւ զալլոյ յորովից , որպէս եւ ի տեղադրին Ուտիոյ եւ Արցախոյ նշանակեալ է մեր , որոյ վասն եւ ուխտս եւ վանորայս կարգեալ եւ զարդարեաց տօրք եւ սպասուք . եւ յուրեալ քննեալ երարձ յԱղուանից եւ յԱրցախոյ զմնացուած հեթանոսական աղանդոցն , զմասնահատացն ոճիր եւ զհմայս . եւ զուսմարել ժողով ի Պարտաւ քաղաքի ի ձեռն Ծուփհաղեղոյ կաթողիկոսին եւ ինքնին իշխանօքն եւ նախարարօք Կուտիոյ եւ Արցախոյ միախումբ նստեալ հաստատէր կարգս վայելուչս իս . կանոնովք . կարգեաց եւ զպրոցս հոլովս , մանաւանդ յուսումն մանկանց քրմացն եւ դէսթից , եւ յիւր իսկ սեփական դիւզն Ռուտակ կանդնեալ վարժատուն ինքնին եկեալ քննէր զհամբաւան , հարցանէր եւ ինքն զդիտումնս զինդրոց հաւատոց , որպէս զԱրարհամ եպիսկոպոս Մամիկոնէից , որոյ կայ բան զրաձ առ թաղաւորն վասն ննջեցելոցն :

Այսպիսի փութեման , բարեպաշտոն եւ աշխարհալէն կենօք քաղաքավարեալ Վաչագանայ ոչ յիշ որո՞վ օրինակաւ եւ յորո՞ւմ ամբ վախճանել , այլ մարմին նորա հանդուցեալ կայ յիւրալէն եկեղեցւոյ Եղիշեայ վանացն , եւ ցարզ պատուի զերեզման նորա : Բայց յետ մահու նորա նուազեաց շուք եւ սղաշաղանութիւն Առանշահիկն տոհմի , եւ ընդ ազօտ երեւին դէպք զահալարացն ի Զ . դարու , յորում ի շփոթս Պարսից պատերազմաց եւ հինից հիւսիսայնոց տարուերեւալ լինէր աշխարհն Աղուանից : Ի կէս դարուն «դերեցաւ ի խաղրաց աշխարհն Աղուանից , հրկէզ եղեն եկեղեցիք եւ կտակարանք , ապա . . . յորժամ զսկիզբն հայ թուականին եղին , ի սոյն ամի վտիեցին զաթոռ հայրապետութեան Աղուանից ի Զոգա քաղաքէ ի մայրաքաղաքն Պարտաւ , վասն հինահալած արշաւանաց թշնամեաց խաչին Գրիստոսի , եւ նստուցին կաթողիկոս զՏէր Արաս» են .³⁰ :

Յետ ոչ քաղմաց մահուն Վաչագանայ թուի պայծառացեալ Միհրական հարստութեան յԱղուանս զորմէ Կաղանկատուեցին ասէ ի սպանանել նախարարացն զՈրմիղէ Բ . արքայ Պարսից , եւ ի թաղաւորել խոսրովու վերջնոյ , (յամին 590) հատուածեալ ի նմանէ Միհրայ կամ պալադատի Միհրանեան տոհմի արքայադարմի 30-000 տամբք , եւ եկեալ յԱղուանս Հայոց . եւ հաշտեալ ընդ խոսրովու հատուածէր զընտկութիւն իւր ի Գարդման ի Միհրաւանի³¹ : Սակայն այլ յիշատակ պատմութեան Աղուանից , (որպէս պատմութիւն ժողովոյն Պարտաւայ առ Եղիայիւ , եւ բան շարալարողի պատմութեան Աղուանից (Գ . իղ .) , եւ նոյն իսկ կարգք յաջորդութեան զորմից Միհրայ) , ցուցանեն վաղաքոյն ուրեմն զպոլուսո նորա յԱղուանս թերեւս ի սպանմանն առաջնոյն Որմիղայ առ Վաչէի³² : Արդ Միհրայ յաջորդեցին սրղի ի հօրէ Արմայէլ , Վարդ , Վարդան քաջ : Յետին պատմիչն Աղուանից , զսա տսէ նախ հաւատացեալ ի Գրիստոս³³ , զնոյն ցուցանէ եւ բան ժողովոյն Եղիայի , թէ սա իսկ է Վարդանն Միհրական , որ ձեռն առ ի ժողովն Վաչապանայ³⁴ : Բայց ստուգելու սա դաւեաց եւ ընդ սուր եհան զհին եւ զարժանապանձ տոհմն հայկադեանն Առանշահիկաց , ապրեցուցեալ զԶառմիհր միայն զփեսայացեալն յիւր տոհմն (յորմէ սերեցաւ քաջն Սահլ . դարու) եւ աշտպէս յետ իւր 700 ամաց հարստութեանն բառնայր զիշխանութիւնն կարգեալ ի Վաղարշակայ եւ զպղզ

30. Կղկտ . էջ 91 :

31. Անդ , էջ 134-136 :

32. Անդ , էջ 271 :

33. Անդ :

34. Անդ , էջ 244 :

իւր յառաջ մատուցանէր որ Միհրականն կոչեցաւ, եւ կալաւ զդահ Աղուանից ամս իբրեւ 250³⁵։ Ընդարձակեաց սա եւ զիշխանութիւնն ընդ արեւելս «նաեւ զվարկենասուն ազգն Կովկասու հնազանդեցոյց ի կամս իւր»։ Սմա յաջորդէ Վարդ․ Վարդայ լինին որդիք Վարազման, Շուշիկ տիկին, եւ Վարազ Գրիգոր․ յետինս այս ըստ Կազանկասեցոյն նախ «սա զմկրտութիւն ի Վիրոյէ կաթողիկոսէ»³⁶։ Եւ աներկեւան եկաց դարձեալ եկեղեցի Աղուանից։ Սորա լինին որդիք չորք, ի Գրիգորիկոսոյ տիկնոջէ Վարազ-Փերոս, Ջուանչէր, Նզուս-Սոսրով, Վարազման․ յորոց երկրորդն յաջորդեալ զհայր իւր եւ առ նորին խկ երկարակեաց կենօք, քաջութեամբ անուանի եղեւ քան զամենայն պայազատս Միհրական տոհմին, նա թէ եւ քան զբնաւս յիշխանաց եւ զօրավարաց Աղուանից․ եւ ի բազմաշինթ ժամանակին որ ի միջին կէս է․ դարու յանդորու պահէր գտուն հօր իւրոյ եւ զաշխարհն։ Քանզի ի տիեզերալուր ամբոխս պատերազմաց Սոսրովու Ասրուէղի եւ Հերակլեայ կայսեր, բազում մարտք եւ յԱղուանս մղեցան, Հերակլ երկիցս եմուտ յաշխարհս յայս, հհաս մինչեւ ի Պարսուս, եւ ի Տդոնակերտ, ուր հհար զՊարսս, այլ եւ խուճապեալ ի նոցանէ փութացաւ դառնալ ի Հայս (յամին 624), եւ Պարսիկք կալան դբադաքս Աղուանից, որք եւ յահէ եւ ի հրամանէ Սոսրովայ ստիպեալ խոյս տուեալ էին ի լերինս ի խմբել մարտինց։

Եւ յորժամ Հերակլ հնարս իմացեալ հրաւիրեաց զՀոնս ի վերայ Պարսից, յարուցեալ խաղաց ինքնին դոռոզն նոցա Ձերու-Սարանս յԱղուանս եւ ի Վիրս․ եւ յետ երկուց ամաց առաքեալ զորդի իւր զԾաթ, այլ դոռ, որ անուռն հրոսօք խաղացեալ ծածկեաց եւ զերպիեաց զաշխարհն Աղուանից, եւ դոռայր ընդդէմ Պարսից․ մինչդեռ սոցա ի նեղ անկեալ ի Հերակլեայ, եւ ապանեալ զՍոսրով՝ թագաւորեցուցին զԿաւատ։ Որոյ բացեալ զրանտ արգելականացն ի բռնաւոր հօրէն, արձակէր ընդ նոսին եւ զՎիրոյ կաթողիկոս, որոյ կամս 25 ի գիպահով արկեալ կայր ի զրանն․ համախոհ դտեալ իշխանացն Աղուանիցն, «որք սպստամբեցան յարքայէն Պարսից, եւ կորեան անկան բաւումք ի նոցանէ․ ոմանք ի սուր եւ ոմանք ի խեղութիւնս անդամոց, ոմանք տարապրեալք յաշխարհս հեռաւորս»³⁷։ Արդ ի դառնալ Վիրոյ յԱղուանս դտանէր հասեալ զհէնն Հոնաց եւ զսպառնալիս Ծաթայ, զոր արհամարհեալ Ծեմայ վշնասպայ, որ կարգեալն էր մարդպան ի Պարսից զբանէ, այլ եւ զդէմ ունել չունելով ակն, կողոպտեալ զպանծս երկրին դառնայր յաշխարհս իւր․ վասն այսորիկ առաւել զշարեալ Ծաթայ հրաման տայր զօրացն յաւար եւ յաւեր տանն Աղուանից․ «Իբրեւ այս ապաղէս եղեւ, ասէ պատմիչն ժամանակակից, յանկարծակի պատուաց մէջ եւ մառախուղ զամենայն երեսս երկրի մերում․ սո հասարակ զպաշտս եւ զզուխս լերանց, զրուրս եւ զխորս ձորոց․ եւ ոչ բերք մնաց եւ ոչ քայլ մի ոտին յամենայն սահմանս երկրիս մերում․ ի չէնս եւ յաղարտիս, ի տունս եւ յանցս ճանապարհաց, բերան ամենեցուն կարդայր վա՛յ վա՛յ։ Գոչիւն բարբարոսացն ոչ լռէր եւ չէր ուր ոչ երանէր սատակիչ բարբառ չար թշնամոյն։ Եւ այն ի միում աւուր եւ ի միում ժամուս։ Քանզի բաժանեցին վիճակաւ յառաջադոյն ըստ զնդից զնդից զպաւտուս եւ զչէնս, զհեղեղատուս եւ զգետս, զաղբիւրս եւ զմօրս, զլերինս եւ զդաշտս, յամենեւեան միապէս ըստ ժամադրին սփռեալ զասպատակն աշխարհակուլ։ Ի

35. Անդ, 42 136:

36. Անդ:

37. Անդ, 42 118:

ծագել մինչև ի ծագս դողալին սահմանը մեր»³⁰։ Առ ի ցածուցանել զլուսնիկն անճողալիքի, յանձն առ Վերոյ ողորմաւոր մատչել առ Շաթ, եւ պատարաւօր մեծօք եւ խոտմամբը զիջուցեալ զցասումն նորա թափէր զերութիւնն եւ դարձուցանէր զփախուցեալսն։ Բայց ի պնդալսն եւ յերկար արշաւանաց հինիցն անդործ եւ անվար եղեալ երկրին սով անհնարին զհետ հասանէր եւ կոտորած դառն եւ մեծ եւ զհետ նորին անանջատ ընկերք՝ սրածութիւն նորորինակ ախտի, որ առաւել արհաւիրս քան մահուան յաւել, որպէս եւ ինքնին սրտառուչս նկարագրէ հայրապետն Վերոյ ի պատմութեանն զերւոյ ի Մովսիսէ (նորին դպրէ)։

Յետ լուրոյ արշաւանաց Հոնաց եւ հարուածոց երկրին եւ դարձի փախըտէիցն եւ տխրաց Աղուանից, հասանէին յետին մարտը եւ կործանումն տանն Սասանեանց ի Հաղարացւոց. իշխանն Աղուանից Վարազ Գրիգոր որպէս ազգակից Յազիկերտի առաքեաց ի թիկունս նորա դուռը յԱղուանից ի ձեռն երկրորդի որւոյ իւրոյ Ջուանչիրի յամին 635 եւ անու լինէր սկիզբն շահատակութեանց եւ փառաց զիւցալինն Աղուանից. որոյ զամս եօթն ի բազում պատերազմունս մեծամեծ դործս արութեան ցուցեալ եւ պատուեալ յոյժ ի Պարսիք, դառնալով առ հայր իւր վաստակեալ ի կուռաց եւ ի վերաց. եւ ոչ եւս կամէր ծառայել ազգի, որոյ վախճան հասեալ տեսանէր. վասն որոյ նշխահաւ զՊարսս, հհար զհետամուտս իւր յԱղուանս Հայոց եւ ի Կամբեճան, եւ զծնողս եւ զեղբարս իւր զերծուցեալ յանրոյթ վայր, դադարէր եւ ինքն ի կողմանս Վրաց. յորոց օգնութիւն առեալ, ընդ կրունկն դառնալով, եւ ստչալ հարուածովք հալածէր հանէր զՊարսս յերկրէ իւրով. եւ մինչ զօրավարն Ասորպատականի դեռ ի բանս հաշտութեան անկեալ եւ ննդել հնարէր, հասանէր կատարած՝ բնաջինջ բարձումն Սասանեանց (650 ամ), եւ յարձակումն Հաղարացւոց։ Յորոց զահի հարեալ ծերունոցն Վարազ Գրիգորի, կամէր անդէն ընդ հարկաւ հնազանդութեան մտանել նոցա եւ կեալ յանդորբու. բայց քաջարանցն Ջուանչիր, որ յայնմ ժամանակի փեսայացեալ էր տանն Սիւնեաց, միաբանէր ընդ Հայկազունս, ի ծառայութիւն կայսեր մտանել, եւ ընդդէմ կալ անհաւատից։ Գրեաց զիւր առ Կոստանդին կայսր, եւ ընկալաւ ի նմանէ ուխտ սիրոյ եւ պատիւ պոռտոն պատրիկութեան եւ սպարապետութեանն առ իւրեկից. յոր եւ կրկին հաստատեալ պատուեաց զնա կայսրն ի զալ իւրում ի հայս, չնորհեալ նմա եւ մասն ի կենարար փայտէն, վասն որոյ լինեաց զսոյալկալ տաճարն Գրիգորմանայ, եւ կատարեաց նաւակատիս մեծահամբէս (յամի 656)։ Հալածեաց եւ զհրոս խաղբաց, որք դարձեալ զիմեալ էին յԱղուանս, հարեալ զնոսս յայնկոյս Կուրայ. այլ ի խաղալ նոցա եւ ի միւսում ամին, (663) յԱղուանս եւ ի Հայս, հաշտութեամբ նհանջեաց զնոսս, ինքնին տեսաւորեալ ընդ բարբարոսաց պետին, եւ զդուստր խաբանին առեալ ի կնութիւն անդրանիկան իւրում ծնելոյ ի Պոսրովանուէ, եւ թափեալ 120.000 հօտից եւ 7.000 ձիոց եւ արջառաց ի դերութենէ անտի նոցա, եւ ոչխա 1.200։ Լուեալ ամիրապետին զինամուծիւն Աղուանից եւ Հոնաց ակն ածելով ի հինէն հիւսիսոյ, ընդ որոց յառաջ քան զամս ինչ մարտ պատերազմի առեալ էր Հաղարացւոց, հրաւիրեաց եւ ինքն զՋուանչիր երկիցս անդամ եւ լիացուցեալ պարզեօք եւ պատուով ի կրկնումն եւս նուազի դարձոյց յաշխարհն իւր։ Այնուհետեւ պարտալ առեալ Ջուանչիր ի մարտից եւ ի հինից եւ պատուեալ ի տիեզերակալ թաղաւորացն, ոչ ուստեք ունելով կասկած ձեռն արկ ի շի-

նութիւնս եւ ի պաշտօնութիւն աշխարհին եւ Եկեղեցւոյ . եւ որպէս առ Վաշաղնաւ շնորհեցան եւ առ սովաւ գիւտք հոգեւոր դանձուց, նշխարաց եւ ոսպանաց աշակերտացն Մեսրոպայ ի ձեռն Իսրայէլի միանձին եւ ապա Մեծանունեայ եպիսկոպոսի, որպէս առանգեցաքս ի տեղադրի Ուտիոյ եւ Արցախոյ: Այսպիսի փառք եւ քաջութեամբ քաղաքավարեալ սորա (ցամն 684)³⁹ անարժան մահու բարձաւ ի կենցաղոյս, պատրեալ եւ դաւաճանեալ ի մտերիմ առնէ, յիւրումն պարտիղի կիսամահ եղեալ, եւ սուգ մեծ թողեալ տանն եւ արդի իւրում, զոր եւ քաջիկ ողբերդեաց Դաւթակ բանաստեղծ Հայադղի հանդիպեալ անդանոր:

Յաջորդեաց զաթոռն Վարազ Տրդատ որդի Վարազդիւրծի եղբօր Ջուանչբի (680) եւ պատուեցաւ յամիրապետէն որպէս եւ ի կայսերէ հանդոյն հօրեղբօր իւրոյ. զորոյ իրբու ի վրէժ մահուն կամեցեալ լուծանել Հոնաց ապագատակցին դարձեալ ի կողմանս Կապադակայ եւ Լիֆնաց եւ այսր եւս ըստ Կուր. փութեցաւ Վարազ Տրդատ առաքեաց զկաթողիկոսն Եղիազար պատգամաւոր, եւ յիշեցուցեալ զուխտ դաշնաց նոցա կասեցոյց զասպատակն. եւ առ ի հաստատադոյնս պնդել զուխտ խաղաղութեան եւ յախատանի պահել զաշխարհ իւր առաքեաց զխոհական եւ զառաքինի այքն գիտալէլ եպիսկոպոս ի Հոնս (յամին 685⁴⁰), որ ոչ միայն գերկրաւոր խաղաղութեանն հաստատեաց զաշխարհ այլ եւ վերին յաջորդութեամբ ծագեաց ի նոսա զլոյս սրբութեան կրօնից, զոր եւ յօժարութեամբ ընկալեալ Արփի-Լութուէրայ խաբանի, հրամայէր լուցուցանել զհեթանոսական կրօնսն զճառագալստութիւնս եւ զճիպղէնութիւնս, եւ աշակերտք աշխարհախուժք բազմութեամբն ի Քրիստոս հաւատոց. եւ զբէր զիւր առ իշխանապետս եւ հայրապետս Հայոց եւ Աղուանից շնորհել զիսրայէլ առաջնորդ Հոնաց, եւ ուխտ խաղաղութեան եւ սիրոյ զնել ըստ քրիստոնէական օրինաց. եւ Իսրայէլ յանձն առնոյր հաճեցուցանել ըզկամս դեռակիրթ բարբարոսացն: Այս առաջին յետ քարոզութեան Ս. Գրիգորիսի մուտք քրիստոնէութեան յաշխարհն Թուրքաստանեաց կամ Հոնաց, Աղուանից ազդի եւ եկեղեցւոյ շնորհ է, որում եւ աշխարհս պարտական եղեւ անկասկած մնալով առ վայր մի ի հիւսիսական հրոսիցն. որպէս եւ յԺԳ. զարու թելադրութեամբ Հեթմոյ արքայի Հայոց եւ այլոց քրիստոնեայ դեսպանաց հաճել Թաթարաց եւ բարի առնել քրիստոնէից:

Առիթ բարոյ աշխարհին Աղուանից անհաճոյ եղեւ կայսեր Յուանայ Յուստինիանու Բ. առ որ երթեալ Վարազ Տրդատայ որդւոյլն Վարազնաւ եւ Դագեաւ, արկաւ ի գիպահոջ զամս հինգ. եւ խոստամարք գերծեալ եւ զարձարաբեալ յերկիր իւր ի սպաս դադարեցոյց զսակ հարկին զոր հարկէր եւ Յուանաց. վասն ոչորտիկ որդիքն մնացին յարդեւանի, մինչեւ ի թաղաւորել Վարանայ Փիլիպոսիկոսի կայսեր Հայկազնոյ: Իսկ զՎարազ Տրդատ յաջորդեաց Երրոյ եղբորորդի նորա (Ջուանչբի) ի սկիզբն Ը. դարու, զժառութեամբ ընդ Սպրամայ կնոջ հօրեղբորն, առ որովք շիտթ վասն Քաղկեդոնիկ դաւանութեան եղին յԱղուանս, Սպրամայ եւ Ներսիսի-Բարեւոյ ընդունելով զժողովն եւ ոճանց ոչ, եւ զարուստ Եղիայի կաթողիկոսի Հայոց, եւ ի գիպահոջ արկանել զԵրեւան, եւ Ժողովն ի Պարտաւ, յորում եւ Երրոյ ձեռն արկ եւ Ջուանչբոյ սպարապետ Աղուանից, Վախտանգ Վարազմանեան եւ Պատրիկ յԱռանչահին տոհմէ ի Վաչագանեանց, ընդ որս եւ այլք ի նախնի եւ յեկամուտ զարմից ընդ Աղուանս խառնելոց: Յետ սակաւուց յամին 705 Հազարացիք բռնի

39. Հաւանօրն 680ին, որ տարին կը յաջորդէ իրեն Վարազ Տրդատ:

վարեցին զԵրրոյ յԱսորեստան, ի խաղալ Մրուանայ ընդդէմ Հոնայ, որոց հարեալ ի զիմի Տաճկաց 30·000 արամբք կայան եւ զերկիրն Աղուանից յամին 709· յետ հնդից ամաց (714) խաղաց Մալիման ընդդէմ նոցա եւ անց ընդ դուռն Դարբանտայ, այլ հաղիւ կարաց ճողոպրել յայսկոյս, քաջանուութեամբ Վաչագանայ Պատրիկ Առանշահիկի, որ վերջապահ էր խամալէրական գնդին· եւ յետ բաղում ամաց (732) դարձ արարեալ շինեաց Մալիման գիտարանտ եւ զհին տուն կաթողիկոսաց Աղուանից անեղծ եկող :

Յետ Երրոյի իշխան Աղուանից յիշէր զամ մի Ջուանշէր, թուի թէ որդի նորա կամ եղբորն եւ թոռն զոյ մեծին Ջուանշէրի· սա սպանաւ յիւրոցն յամին 725 : Յետ այնորիկ անշքեցան փառք տանն Աղուանից եւ աղմուկք Հաւարացւոց կայան զայն· յորոց կողմնակալ հաստատեալ ի Պարտաւ ի կէս Ը· դարու, երարձ զիշխանապետութիւն Աղուանից· թէպէտ եւ պայապատութիւն Միհրական տոհմին տեւեաց դար մի եւս, որդի ըստ Տօբէ կալով Վարդան (որդի Վարազ Տրդատայ), Ներսէ, զոր ասնն այր անշուք լինել, եւ յերթան ի դուռն ամիրապետին մեռանել զճանապարհայն : Գաղիկ, Ստեփանոս, Վարազ Տրդատ որ ութերորդ էր ի Վարազ Գրիգորէ, եւ սպանաւ յամին 821 ի Ներսէնէ փոխապետան, հանդերձ եղբորորդեւոյ իւրով Ստեփանոսիւ եւ իւրով որդեկաւն զոր ի զերկ մօրն զենինք : Այնուհետեւ քակտեցաւ իշխանութիւն տանն Աղուանից, եւ բոռնք տիրացան ի վերայ զաւառաց զաւառաց : Յորոց էին Սաշ-ի-Սմբատեան յԱռանշահիցն հին տոհմէ, որ եհար զՀաւարացեալ ի Երկաբար եւ թափեաց զդերեալսն յԱմարասայ· եւ քաջն Շոալի անուանայն Արու Մուսէ քեռորդի Ստեփանոսի Արլասաղայց, որ կալաւ զմիջմանն Արցախոյ, եւ ինդրեաց զվրէժ քեռոյն : Բաղում զործս արութեան զործեաց սա եւ զէնի ընդդէմ սուպատակաց, եւ նորին ինքեան Բուղայի բռնաւոր իշխանի ի կէս Ը· դարու, որպէս եւ աւանդեալ է մեր ի տեղադրին Ուտիոյ : Նոյնպէս եւ Սաշ յամին 837 օգնականութեամբ Գրիգորի ուրումն եհար զ12·000 հեծեալս Արարացւոց, որք ի Բաղտատայ եկեալ արշաւանս զենին յերկրին Աղուանից· կալաւ եւ զարեւնարուն Բարան, եւ ետ ի ձեռս ամիրապետին, վասն որոյ մեծարեցաւ ի նմանէ նախածեռնել ի վերայ Աղուանից եւ Հայոց :

Այլ յետ սակաւ ամաց վտանդք անհարկին հասին աշխարհին Աղուանից, նախ ի բռնութեան հարուածոց մարախոյ եւ անասնամահի, եւ ապա ի բռնաւորացն Վլթայ Փառտոսէ, եւ յորդոց նորա որ յաւարի «էսա զաշխարհս սրով եւ զերութեամբ, եւ եկեղեցիս բաղումս հրով կիզեաց»⁴⁰· սա է որ շինեաց զԳանձակն, եւ չարագոյն եւս ի Բուղայէ, որ զյոյրովս յիշխանաց երկրին հանդերձ Շոալեալ վարեաց ի դուռն ամիրապետին· ուստի ընդ այլնս դարձ աւար ապա եւ Ատրնեսոսն որդի քաջին Սաշի որ փեռայացեալ էր յԱլպրամիկ կամ ի Սպրամ դուստր Վարազ Տրդատայ սպանելոյ, եւ նոքօք երկրքին արքայաշուք զարմքն Առանշահիկք եւ Միհրականք միաւորեալ լինէին :

Յետ զաղարկելոյ հարուածոց Բուղայի եւ դարձի իշխանացն նոր տոհմ

Բ. Ստեփ. Ուոպ. ԼԳ. սխալի զժամանակ իրացս, եւ սա Մրուանաւ Արարացոյ մէջ հանդիպեալ, իրբեւ դարու յառաջ :

Պ. Այս Արլասաղ իշխան Աղուանից, ըստ նորին Ստ. Ուոպ. ԼԲ. ձեռնտու եղեւ Բարանոյ Գարաիկի, որ անողորմ կոտորածս արար ի Բաղական գաւառ եւ ի Գեղարքունիս· եւ նոյն ինքն թուի եղբորորդին Վարազ-Տրդատայ, եւ սա ի վրէժ ձեռնտուութեան նորա ի բռնաւորն՝ Ներսէի Սիւնոյ սպանեալ գնա :

դուզակից պայազատացս Աղուանից ի կողմանս Արցախոյ տաքածեաց զԷլիսանութիւն իւր, քանիդ ալլազդիք ունէին զարեւելակողմն: Ատրնեւրեհն յաջորդեաց որդի նորա Գրիգոր. սորա որդիք եղեն Ապու-Ալի եւ Սահակ Սեւադայ. զԱպու-Ալի կամ Ապուլի սպան յամի Տ96 Մմբատ Հարազատ նորա, ըստ պատմբնչի միոյն Աղուանից⁴¹, որ թերեւս ըստ ալլում նոյն ինքն Սեւադայն է: Սա ընդարձակեաց զԷլիսանութիւն իւր ի կողմանս Ուտիոյ, բարգաւաճեցոյց եւ զպարտութիւնս յերկրի իւրում. ընդ սմա Հակառակեալ Մմբատ Ա. արքայ Բադրատունի ոչ կարաց զրոտմբ ածել, թերեւս սակա մահուն Ապուլեայ, ալլ եւ արքայորդին Աշոտ Բ. Հառ զգուտոր նորա ի կնութիւն. ալլ յետոյ զբզուռ ընդ աներոյն ի մարտ կալաւ զնա եւ կուրացոյց յամին 922, ընդ նմին եւ գրիգորն զորդի նորա: Որոց յաջորդեաց Սեւադայ իշխան, որդի Գրիգորի եւ սմա Յովհաննէս Սենեքերիմ. «զոր ընտրեաց աջ բարձրելոյն կոչելով ի թագաւորութիւն. զվաղնջուց խափանեալ թագաւորութիւն Տէր ամենակալ ի ձեռն նորա նորոգեաց. զոր թագաւորն Պարսից յոյժ մեծամեծ զարդուք զարդարեաց զնա, տայ նմա եւ զթաղ Հօր իւրոյ եւ զնորին երկվարն: Ի նոյն ամի, եւ որ Յունացն էր Մագիստրոս Դաւիթ կոչեցեալ անուն, թաղ զարմանազան եւ ծիրանիս թագաւորական առաքէր ի պատիւ եւ ի դովեստ աստուածայաջող առնն այնորիկ: Եւ ի ձեռն Հայրապետական աջոյն առնոյր զօրումն թագաւորական»⁴²: Այս ըստ Համառոտողի պատմութեանն Աղուանից, զոր եւ աստէն զաղարեցուցանէ յետ կիսոյ ժ. դարու, եւ եթէ ընդ կաթողիկոսացն շարի արժանի իցէ զուղել զսա թուի կեցեալ եւ մերձ ի վերջ կոյս դարուն, քանիդ զկարգ կաթողիկոսացն նոյն պատմիչ Հասուցանէ ցՄովսէս... եւ ցամ Տեառն 988: Բայց ի միում ի նմին ժամանակի կացեալ է յԱղուանս յանուն Աղուանից եւ ալլոց թագաւորաց ի միջոցս Թ-ԺԲ դարուց, թէպէտ եւ ոչ զմիոյ սկզբնաւորութիւն եւ վախճան ոճով եւ ստուգիւ զսանեմք առ միում ումեք զպատմարի անունեալ: Առան-Միհրեան կամ Սեւադայեան պայազատը նոյնք են անշուշտ ընդ թագաւորացն Փառխոտոյ, զորս Ասողիկն յիշէ⁴³, եւ զբաւեալս զնոյնն ասէ յամին 1003 մահումար յետին պայազատ եղբարցն՝ Սենեքերիմաւ եւ Գրիգորիւ. քանզի եւ Աղուանիցն պատմիչ յիշէ զԳրիգոր եղբայր Յովհաննու Սենեքերիմայ: Չկալուածս սոցա բաժանեցին Գաղիկ Բադրատունի եւ Փառլուն ամիրայ Գանձակայ, որ ի կալանս արկեալ զՓիլիպպէ զորդի Գրիգորի Հառ զվիճակս նոցա: Բայց ինձ թուի ոչ անձեռն լեալ տոհմին, եւ շտառակեալ ի նմանէ պայազատաց, յորոց յետ կիսոյ դարու թուի լինել թագաւորացն մեծն Սեւադայ ի տանէն Աղուանից, որպէս կոչէ զնա Ստեփանոս Ուսուլեան⁴⁴, զորոյ զուտոր Ծահանդուխտ Հառ ի կնութիւն Գրիգոր թագաւոր Բազայ, եւ զի անդաւակ էր՝ զորդին Սեւադայ կա-

դ. Այս Գրիգոր թուի եւ ազգակիցք նորա ձեռնարկողք ընդ Մմբատայ Ա. ի գեր վճռի տահմանացն Տաթեւոյ յամին 906, յորում ստորագրեն «Մեք Գրիգոր եւ Եսայի եւ Ատրնեւրեհն Աղուանից իշխանք»: Ստ. Ուսուլ. ԽԲ. յիշէ պատմիչն յետ ասկաւուց ի կէս ժ. դարու զՍենեքերիմ սմա իշխան Համախոհ Գաղկայ ինքնագրուի կաթողիկոսի. եւ զմիւս Սենեքերիմ որդի Գրիգորի, եւ զՋուանշիր եւ զԳուրգէն. մի ի Սենեքերիմաց չառեցալ թուի թագաւորին Սենեքերիմայ:

41. Անդ, էջ 273:

42. Անդ:

43. Ստեփանոսի Տարսնեցոյ Պատմութիւն Տիեզերական, Բ. տիպ., Ս. Պետերբուրգ, 1885, (Ասողիկ) էջ 283:

44. Օրպիւ, էջ 233:

ցոյց ժառանգը «դՍենեքերիմ... Թաղաւորացն մանուկ», որ եւ Թաղաւորեաց ցեւ ժԱ. դարու, եւ յետ նորա որդիք իւր Սմբատ եւ Գրիգոր, ի Բագս, ցամն 1166. պալաղատ սորա եւ դուստր Կատայ Հարսնացեալ ի Հասան իշխան, դարձաւ յաշխարհ նորա ի Խաչէն յամին 1170, եւ նա թուի Հասանն մեծ հաւ Զալաղօլայի:

Երկրորդ Թաղաւորութիւն Աղուանից է Դարբանտայն, զոր Մատթ. Ուռհայեցի⁴⁵ յիշէ եւ թուէ զԹաղաւորսն ցլից ազգ պալաղատեալ ալսպէս Վաչաղան, Գուշակտակ, Փիլիպպէ. սա յամին 961 զտաւ յԱնի յօծման Աշոտոյ Ողորմածի. Սեւաղայ, Սենեքերիմ, Գրիգոր. «որ զեռ եւս կենդանի էր, սակ, մինչ զըէսք զյալ մատենադրութիւնս մեր», ալսինքն յիւս կոյս ժԱ. դարու կամ յամին 1085, յորում զիշխատակ բանին առնէ: Չիցէ Թերեւս անդէս կարծել զտոսա ի սերնդոց նախնի Առանշահիցն մնացելոց ի բնաշխարհին Չորաց, եւ աստ ուրեմն ի նուազել Միշրակահնացն եւ ի յառաջանալ Սահլեանց զնախնեացն եղեալ չուք անձանց:

Իսկ երրորդ Թաղաւորութիւն յանուն Աղուանից եւ երկրորդիս ժամանակից եւ յետնադոյն Կուրիկեանցն է Բաղրատունեաց, որ մինչեւ անդէն ի Գուշաղաց սահմանն իշխէին ի ժԱ. դարուն, յամանց Թաղաւորք Աղուանից կոչէին, Թերեւս զի մասին Ուտիոյ ժառանգութեանն Աղուանից գոլով իշխեցողք. որպէս Դաւիթն Անհողին որ ի խաղալ Աղուսուտայ յաւերածով ընդ Աղուանս զուսարեալ զորս ի նիզակալցաց, եւ զուխտ եկեղեցւոցն Աղուանից, եհար վանեաց եւ թափեաց ի նմանէ զԱղուանս: Իսկ պալաղատք նորա յԺԲ. դարու ի նոյն իսկ յԱւտի եղին զաթոռ իւրեանց ի Մածնաբերդն եւ ի Նորբերդ: Սոցա պալաղատք կացին ցկէս ժԳ. դարու, ալ թաղաւորութեանն անուն յիւս ժԲ. դարու բարձեալ իսկ էր:

Չորրորդ իմն Թաղաւորութիւն Աղուանից մարթ է ասել զԿախիթուն, որ եւ բուն հնոյ Աղուանից մասն է, ալ յամին 787 առանձին Թաղաւորք քաղաքաւարիւր եւ ի ժԱ. դարու շառաւիղօք պալաղատաց երրորդի տոհմիս. քանզի զԿուրիկէ Գ. զՄեծն՝ զԹաղաւոր երկրին յաջորդեաց Գաղիկ քեռորդի նորին, որ էր որդի Դաւթայ Անհողին յամին 1039. եւ նմա յաջորդեաց որդի իւր Աղսարթան Ա. յամին 1058, որ յիշի առ Արփաւախաւ. եւ սմա որդի իւր Կուրիկէ Գ. ի 1084 եւ սմա որդի իւր եւ ըստ ոմանց եղոր որդի Աղսարթան Բ., յամին 1102, զոր յետ չորից ամաց կալեալ իշխանաց Հերթթայ հին պալաղատաց Աղուանից, մատնեցին ի ձեռս Դաւթի նորորդոյի Վրաց արքայի. եւ յայնմ հետէ եկաց աշխարհն այն ընդ ձեռամբ Վրաց, եւ առանձին Թաղաւորք եւս վարեալ յամին 1469 ցսկիպրն դարուն:

Միւս եւս եւ հինգերորդ Թաղաւոր Աղուանից երիցադոյն քան զայլսն անձանթ տոհմիւ յիշի ի պատմչաց, Համամ ոմն, զորմէ ասէ Ասողիկ (Գ.) ի զէպս զործոց Աիշինայ բռնաւորի, «որ զտէր Գէորգ (կաթողիկոս յամին 895) գերի տարաւ, զոր զնեաց Համամ Աղուանից Թաղաւոր»⁴⁶: Զսա առաջին Թաղաւոր լեալ Աղուանից վկայէ եւ Սիւնեացն պատմիչ⁴⁷ յաւուրս Սմբատայ Ա. արքայի Բաղրատունեոյ, եւ մանր եւս պատմութեամբ աւանդէ ալ ոմն շա-

Ի. Նոյն ինքն Սաեփ. Ուռու. պատմելով զԹաղաւորացն Բաղաց վկայ ասնու եւ զԹողթ Միթթարայ Անեցւոյ, որ զԳրիգորս եւ զՍմբատ զորդիս Սենեքերիմայ շփոթէ ընդ որդւոց Աւուտայ Թաղաւորի Սիւնեաց, եւ թողուն նորա կոչէ:

45. Պատմութիւն Մատթեոսի Ուռհայեցւոյ, Երուսաղէմ, 1889, էջ 279:

46. Ասողիկ, էջ 161:

47. Օրպիւ. էջ 205:

րախարոյ պատմութեանն Արուսեայ, եւ երեւեցուցանէ տանն ամօք յառաջ լեալ զորա թաղաւորեն. «Ապա բարեպաշտն Համամ որ եւ Արուսեայ եղեւ թաղաւոր, նոյնպէս զկործանեալ թաղաւորութիւն տանն Արուսեայ նորոգեաց, որպէս Առտ Բաղրատունի զՀայոց թաղաւորութիւնն: Այս ի միում ժամանակի գործեցան, եւ նոյն ինքն Համամ սակս առ Աստուած մեծ յանցանացն որ վասն սնոտի կենացս եղեւ պարտապան եղբօրն, ժողովեալ յանձին իւրում մեծադոյն բարեգործութիւնս առ եկեղեցիս եւ առ ամենայն կարօտս եւ չքաւորս առատագրուարթ անսպառ կատարէր, որ եւ զմեծ հայրապետն Հայոց Գէորգէ յանօրէն Սաջկայ կապարանէն բազմաբաշխ դանձիւք տայր արձակել: Եւ յոգնածեմար զնա արարեալ առողջ առ Հայաստանեայն առաքէր»⁴⁸: Ո՞ր արգեօք եղբայրս Համամայ եւ ո՞ր սոցա կեցեալ, եւ յոր սակս եկեալ նորա յայսպիսի եղեւն, ոչ ոք ծանուցանէ. բայց նոյն ինքն սպանիչն զղջացող աւանդէ մեզ զսխալանս ի հինգ տունն սրտառուչ ստրկական մաղթանաց, որոց տնապիտոյք զանուն իւր յօդէ «Համամ», զոր եւ հնազիր շարականաց զրիչք յետ ապաշխարութեան կանոնաց դադափարեն: Թուի ինձ սորա թաղաւոր կացեալ ի կողմանն Տանձեայ, քանզի հոմանունն նորին իշխան էր երկրին ի սկիզբն ժԱ. դարու, զոր սպանեալ Փատլունայ կալաւ զերկիր նորա, որով ամս իրրեւ 120 երեւի տեւեալ եւ այսր սակաւածանօթ հարստութեան, եւ ընդ Փառխոսոյ զլաւեալ ի բռնաւորէն Գանձակայ: Իսկ Ա. Համամայ տեւեալ զբարձումն Միհրական տոհմին կամ զխառնուրդ ընդ Սիւնի-Առանեանց ի վերայ դաւառին իւրոյ տիրապիւն թուի կամեցեալ իշխել:

48. Կղկտ. էջ 269:

Գ. Հայր երկնաւոր անկանիմ առաջի տնիսկալ քո զթութեանդ, զի մեղօք խմովք բարեպաշտի եւ շար առաջի քո արարի. Աղաչեմ գեղջ ներս յանցանաց խմոց որ միայնդ ես ողորմամ: Արք տնօրէնք կոչեցին զիս հաղորդել արեան մահու, զնացի զճանապարհս ձախակողմեանն, կատարեցի զվար խորհուրդս նոցա. Աղա: Մեծ ան յանցանք քիմ, Տէր, զոր զործեցի յաճէ մահու, հրամանաւ խմայէլեան բռնաւորին, երազեցի հեղուլ զարիւն եղբօրն. Աղա: Առտուած ապաւն եւ յոյս դարձելոց ի քեզ, յարենէ փրկեալ զիս Տէր, որպէս թողեր զայն երզողին թող եւ ինձ զգարտս մեղուցեալ քո ծառայիս. Աղա: Մեղա Տէր, մեղա, Մանասէին ձայնի գոչեմ, ընկալ զիս մարդասէր ընդ երանելեացն որոց թողան եւ ծածկեցան յանցանքն. Աղաչեմ:

